शृङ्गारको विश्वबजारसँग जोडेर हेर्छिन् । सन् १९६० को दशकमा भारतकी रीता फरिया विश्वसुन्दरी चुनिएकी थिइन् । उनी फिल्म उद्योगमा आइनन् । भियतनाम युद्धमा लड्न जाने अमेरिकी सेनासित नाच्दै गरेको उनको फोटो छापिएपछि भारतमा निकै नराम्रो मानिएको थियो । तर सन् १९९० पछिको सन्दर्भ भिन्नै छ । यस कालखण्डमा विश्वसुन्दरी बनेका भारतीय युवतीहरू सबैजसो सिनेमा उद्योगमा छन् । विश्वसुन्दरी र शृङ्गार बजारको अन्तर्सम्बन्धको आलोचना गर्दै लेखिका सुन्दरीको छनोट, शृङ्गार व्यापार कहाँ बढी गर्न सकिन्छ भन्ने आयोजक र प्रायोजकको भित्री चाहना त होइन भनी प्रश्न गर्छिन् । चीनमा पहिलो पटक सन् २००६ मा सौन्दर्य प्रतियोगिता आयोजना भयो । त्यसमा भेनेजुएलाकी युवती सुन्दरी भइन्, चीनकी भइनन् । तत्पश्चात् सन् २००७ मा फेरि चीनमै विश्वसुन्दरी प्रतियोगिता आयोजना गरियो र पहिलो पटक चिनियाँ युवती झि लिन झाङ्गले सौन्दर्य रानीको ताज जितिन् । चीनमा आफ्नो पहुँच बढाउन शृङ्गार बजारले टेकेको पाइलाका रूपमा पनि यो घटनालाई व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

पुस्तकको अर्को भागमा अनिता आफूले अन्तर्वार्ता लिएका सात महिलाहरूको भनाइ प्रस्तुत गर्छिन् । कार्यालयमा सरसफाइ गर्ने महिला, विमान परिचारिका, टेलिभिजन प्रस्तोता, विद्यार्थी र साना सहरका युवतीहरू अन्तर्वार्ताका सहभागी थिए । तीमध्ये सरसफाइको काम गर्ने साधारण आम्दानी भएकी शान्ति आम्दानीको धेरै भाग आफ्नो र परिवारका लागि शृङ्गार सामग्री किन्न खर्च गर्ने गरेको बताउँछिन् । राम्रो देखिनु उनको समाजमा पनि महत्त्व राख्ने रहेछ । दिल्लीमा अध्ययनरत विद्यार्थी चारु "सुन्दरता हराएर जान्छ, विद्वत्ता सधैँ रहिरहन्छ; म बरु केही गरेर देखाउँछु" भन्ने तर्क गर्दछिन् ।

यी महिलाहरूले गरेको सुन्दरताको व्याख्या केलाउँदै सारांशमा लेखिकाले सुन्दरी प्रतियोगिताले महिलालाई सार्वजनिक जीवनमा धक फुकाएर बोल्न प्रोत्साहित गर्नुको साथै केही हदसम्म महिलालाई अवसर दिएको छ भन्ने तर्क गर्दछिन् ।

लेखिकाका कतिपय निचोडहरू हतारमा गरिएको जस्ता देखिन्छन् । उदाहरणका लागि शान्ति र चारुको दृष्टिकोण प्रस्तुत गर्दा उनीहरूले किन भिन्नै शोच राख्ने भनेर खोतल्नु महत्त्वपूर्ण हुन्थ्यो । तर उनी सो विश्लेषणतिर गएकी छैनन् । लेखिकाको प्राकृतिक शृङ्गारसम्बन्धी निचोड पनि पूर्ण छैन । उनको निचोडमा पूर्ण सहमत हुन नसके पनि सुन्दरी बनाइने खेलमा शृङ्गार व्यापारको राजनीति बुझ्न विशेषतः सुन्दरी प्रतियोगिताबारे चासो राख्ने सबैका लागि *द ब्युटी गेम* एउटा उपयोगी पुस्तक हो । ■

k0fLtfeif0f pbf; gb/NofG8sf jfulgug ljZjljBfnodf hn;ft ljsf; gLltdf nlËs ;dfgtfsf kIfaf/ ljBfjfl/lw ub l5g .

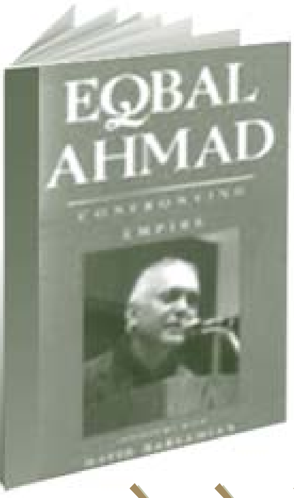

६

Eqbal Ahmad
Confronting Empire
By David Barsamian
South End Press,
Cambridge, 2000

ISBN: 0-89608-615-1
PAGES: 177

समीक्षक : अजय दीक्षित

मेट्रोपोलिसलाई चुनौती

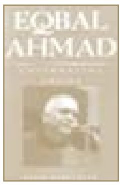

१५ अगस्ट २००७ का दिन दक्षिण एसियाको इतिहासमा एउटा इँटा थपियो । ६० वर्षअघि त्यसै दिन दक्षिण एसियाले नयाँ राजनीतिक यात्रा सुरु गरेको थियो । बेलायती 'युनियन ज्याक'को ठाउँमा भारतको तिरङ्गा र पाकिस्तानको हरियो अर्धचन्द्रमा भएको झन्डा नयाँ दिल्ली र कराँचीमा फहराएर यो सुरु भयो– स्वराजको यात्रा । लोकतान्त्रिक पद्धति संस्थागत गर्दै यात्रामा अगाडि लागेको भारत, प्रजातन्त्र र सैनिक शासनबीच पिङ खेल्दै २५ वर्षपछि पूर्वी पाकिस्तान स्वतन्त्र राष्ट्रका रूपमा बङ्गलादेश बनेपछि विभाजनको अर्को इतिहास भोगेको पाकिस्तान ।

सिन्धु नदी बग्ने भूभाग, तकशिला र विश्वको दोस्रो के-टु चुचुरोको देश पाकिस्तान । क्रिकेट र हकीको देश, १९९० को सुरुमा नेपाल टेलिभिजनमा देखाइने पाकिस्तानी सिरियलको मुलुक । विद्वान्हरू पनि दिएको छ, त्यस देशले विश्वलाई । नोबेल पुरस्कार विजेता वैज्ञानिक अब्दुल कादिर यस्तै एक हुन् । पाकिस्तानले विश्वलाई दिएको अर्को विद्द्वत् व्यक्तित्व हुन्– इकवाल अहमद ।

जन्म र व्यक्ति

अहमद १९३३ या १९३४ मा भारतको, हाल विहार राज्यको इर्की गाउँमा जन्मेका थिए । चार वर्षको उमेरमा उनकै सामु जग्गा विवादमा आफन्तहरूद्वारा उनका बाबु मारिए । घटनाले उनमा गहिरो छाप पार्‍यो– राजनीति, सम्पत्ति र राष्ट्रियताबारे । सन् १९४७ मा भारतको विभाजन भएपछि उनी आफ्ना दाजुहरूसित पाकिस्तान बस्न गए । प्रारम्भिक अध्ययन सम्पन्न गरेपछि उनी अमेरिकाको क्यालिफोर्नियामा पढ्न थाले । प्रिन्सटन विश्वविद्यालयमा (१९५८-१९६०) राजनीतिशास्त्र र मध्यपूर्वको इतिहास अध्ययन गरेपछि उनले विद्यावारिधि प्राप्त गरे । सन् १९६४ देखि १९६८ सम्म शिकागो र कर्नेल विश्वविद्यालयमा अध्यापनमा संलग्न रहेका इकवाल अमेरिकाले भियतनाम र कम्बोडियामा लिएको नीतिको प्रखर आलोचक भए । सन् १९७१ मा युद्धविरोधी क्याथोलिक पुरेतहरूसँग मिलेर हेनरी किसिङ्गरलाई अपहरण गर्ने षड्यन्त्रमा सहभागी भएको भन्ने आरोप उनलाई लाग्यो, तर जुरीले आरोप बेठीक भनेपछि उनी छुटे । सन् १९९७ मा अमेरिकाको ह्याम्पशायर कलेजबाट अवकाश पाएपछि उनी पाकिस्तानमा बस्न थाले । अरबका विद्वान् विन खाल्दुनिको नाममा खाल्दुनिया विश्वविद्यालय सुरु गर्न उनी कार्यरत थिए । सन् १९९८ मा हृदयगति बन्द भएर उनको निधन भयो ।

इकवाल विद्वान्, निर्भीक बुद्धिजीवी र अभियानकारी एवं मानवता, जनता र न्यायका पक्षधर थिए । आफ्नो ज्ञान सामाजिक परिवर्तनमा कार्यरत प्रगतिशील अभियानकारीहरूसित साट्ने मात्र होइन, उनी यस्ता आन्दोलनहरूमा सहभागी पनि भए । नोम चोम्स्की जस्ता विद्वान्का सहकर्मी इकवालसँग विश्वभरिका

क्रान्तिकारीहरू, पत्रकार, अभियानका अगुवा र नीति-निर्माताहरू सत्सङ्गका लागि आउँदथे ।

कनफ्रन्टिङ इम्पाएर तिनै इकवाल अहमदबारे लेखिएको पुस्तक हो । कोलम्बिया युनिभर्सिटीका प्रोफेसर एडवार्ड सइदले भूमिका लेखेको यो पुस्तक तीन खण्डमा विभाजित छ– *थिङ्क क्रिटिकल्ली एन्ड टेक रिस्क* (आलोचनात्मक ढङ्गले सोच र जोखिम उठाऊ), *डिस्टोर्टेड हिस्ट्री* (बङ्गाइएको इतिहास) र *डु नट एक्सेप्ट द सेफ हेभेन* (सुरक्षित स्वर्गको अपेक्षा नगर) । यी खण्डहरूमा इकवालले भारत-पाकिस्तान विभाजन, शिक्षा, दक्षिण एसियाको आणविक अस्त्र, अफगानिस्तान, प्यालेस्टाइन, काश्मीर, तेस्रो विश्वको अन्तरविस्फोटन, राष्ट्रियता, आतङ्कवाद, मार्क्सको धरोहर, शक्तिको रोग जस्ता विषयहरूमा आफ्ना दृष्टिकोण राखेका छन् । पत्रकार डेभिड बार्सिमियानसित कुराकानी गर्दै पुस्तकमा अहमदले समकालीन विश्वका जल्दाबल्दा विषयवस्तुबारे आफ्नो धारणा राखेका छन् ।

भारत-पाकिस्तान विभाजन

सन् १९९७ मा दक्षिण एसियाको ५० वर्षे इतिहास कोतर्दै बार्सिमियान इकवाललाई सोध्दछन्– "५० वर्षअघिको गान्धीको भारत छोड आन्दोलन, विभाजन र तत्पश्चात् बगेको रगतको होली फर्केर हेर्दा त्यस्तो नहुने सम्भावना थियो ?" जवाफमा इकवाल भन्दछन्– "थियो, झन्डै ७ सय वर्षसम्म एक-अर्कासित मिलेर बसेका समुदाय (हिन्दू र मुसलमान) विभाजित नहुने बाटो पहिल्याउनु असम्भव थिएन । भारतका गान्धीलगायतका हिन्दू एवं मुसलमान नेतृत्वपङ्क्तिले यी दुई समुदायसँगसँगै बाँच्ने ऐतिहासिक निरन्तरता किन कायम राख्न सकेनन्, म बुझ्दिनँ । हरेक सम्बन्ध जस्तै दुई समुदायबीचको सम्बन्धमा पनि तनाव त थियो, तर उनीहरू एक-अर्कासित लामो सहकार्य गर्दै बाँचेका थिए र यस क्रममा प्रशस्त नयाँ सृजनाका भ्रूण राखिएका थिए । एउटा सभ्यताको विकास भएको थियो । मुसलमानले ल्याएका र उपमहाद्वीपको स्थानीय भाषाको मिश्रणले नयाँ भाषा उर्दूको विकास गऱ्यो, जुन संवादको साझा माध्यम बन्यो । नयाँ कला र सङ्गीतको विकास भयो । उत्तरी भारतको सङ्गीत दक्षिण भारतको कर्नाटकीय सङ्गीतभन्दा भिन्न छ । विभाजन नगराउन सकिन्थ्यो ।"

इकवाल भन्दछन्– "महान् कवि र लेखक रवीन्द्रनाथ टेगोरले यो कसरी हुन सक्दछ, बुझेका थिए । टेगोरले भनेका थिए– उपनिवेशीविरोधी आन्दोलन राष्ट्रियताको वादबाट पृथक् रहनु आवश्यक छ । हामीले पश्चिमी औपनिवेशीवाद चाहिँदैन भन्यौँ, तर त्यो क्रममा पश्चिमले प्रवर्द्धन गरेको राष्ट्रियताको वाद नै पूर्ण रूपले अँगाल्यौँ । यस्तो राष्ट्रवादिता भिन्नताको द्योतक हो ।" इकवाल अगाडि भन्दछन्– "विभाजनका लागि गान्धी पनि जिन्नाजति नै, बरु अझ बढी जिम्मेवार छन् ।" सन् १९२१ को मध्यतिर टेगोर र गान्धीबीच भएको संवाद सम्झन्छन् इकवाल । टेगोरले गान्धीलाई सम्झाएका थिए– "हेर, तिमीले भारतमा सुरु गरेको राजनीतिले दुई समुदायलाई छुट्टयाउँदछ ।" सन् १९२० मा टेगोरले के तर्क गरेका थिए भने राष्ट्रवादिताले असामेली र भिन्नतामा आधारित बिछोडको भावना सिर्जना गर्दछ, साझापनको होइन । छलफलको क्रममा गान्धी भन्दछन्– "तर गुरुदेव, मैले हिन्दू र मुस्लिमबीच एकता हासिल गरिसकेँ ।" टेगोर जवाफ दिन्छन्– "जब बेलायती यहाँबाट जान्छन् वा हाम्रा राष्ट्रवादीहरूद्वारा धपाइन्छन्, तब के हुन्छ ?" गान्धी भन्दछन्–"गुरुदेव, स्वराज हासिल गर्ने मेरो कार्यक्रम अहिंसाको सिद्धान्तमा आधारित छ ।" टेगोर भन्दछन्– "के हाम्रो हिंसावादी भावनालाई तिम्रो अहिंसावादी सिद्धान्तले रोक्ला ? मलाई लाग्दैन, रोक्न सक्दछ । तिमीलाई थाहा छ ।" यस विषयमा टेगोरको गान्धीसित झन्डै दुई वर्षसम्म तर्क चल्यो ।

झन्डै ७ सय वर्षसम्म एक-अर्कासित मिलेर बसेका समुदाय (हिन्दू र मुसलमान) विभाजित नहुने बाटो पहिल्याउनु असम्भव थिएन । भारतका गान्धीलगायतका हिन्दू एवं मुसलमान नेतृत्वपङ्क्तिले यी दुई समुदायसँगसँगै बाँच्ने ऐतिहासिक निरन्तरता किन कायम राख्न सकेनन्, म बुझ्दिनँ । हरेक सम्बन्ध जस्तै दुई समुदायबीचको सम्बन्धमा पनि तनाव त थियो, तर उनीहरू एक-अर्कासित लामो सहकार्य गर्दै बाँचेका थिए र यस क्रममा प्रशस्त नयाँ सृजनाका भ्रूण राखिएका थिए ।

२६ वर्षपछि सन् १९४७ मा भएको नरसंहार र हिंसा सम्झँदै इकवाल भन्दछन्– "टेगोरले यस्तै हुने देखिसकेका रहेछन् । महात्माभन्दा कविले बढी बुझेका थिए ।" युरोपेली पाराको राष्ट्रवादविरोधी टेगोरबारे इकवाल भन्दछन्– "टेगोरको रचना भारतको राष्ट्रिय धुनका लागि चुनियो । बङ्गलादेशले पनि टेगोरकै रचनालाई आफ्नो राष्ट्रिय धुन बनायो । राष्ट्रियतावादका विरोधी कवि दुई देशका राष्ट्रिय धुनका सर्जक बन्न पुगे ।"

अङ्ग्रेजले दक्षिण एसियालाई पाकिस्तान र भारतमा विभाजन गर्न खोजे भन्ने तर्क विश्लेषण गर्दै इकवाल भन्दछन्– "म इतिहासलाई यसरी बुझ्दिनँ ।" सन् १७५७ र १९२० बीचमा शासन गर्ने क्रममा उनीहरूले भारतलाई जातीय आधारमा विभाजन गरे । मुसलमानले आफ्नो शासनको विरोध गर्दा हिन्दूहरूलाई काखी च्यापे, सङ्गठित काङ्ग्रेसमा हिन्दू राष्ट्रवादी समाहित भएपछि मुसलमानप्रति सहानुभूति देखाए । अङ्ग्रेजले 'लडाऊ र शासन गर' भन्ने दुई शताब्दीअघिदेखि नीतिलाई नै निरन्तरता दिएका हुन् ।

तर बेलायतको रणनीति भारत र पाकिस्तानको विभाजन रेखै कोर्नेतर्फ भने केन्द्रित थिएन । लर्ड वाभेल र लर्ड लुइ माउन्टवेटन पछिल्ला दुई भाइसराय थिए । वाभेलले मुस्लिम लिग र काङ्ग्रेसको बीच सम्झौता गरी भारतको एकता बचाउन केही प्रयास गरे । तत्कालीन लेवर सरकारले भारतको भाइस राय बनाएर पठाएका माउन्टवेटनले भने विभाजन रोक्न सकिन्थ्यो वा सबैले बग्ने आशङ्का गरेको रगतको खोलो रोक्न सकिन्थ्यो भन्नेबारे सोच्दै सोचेनन्, विभाजनको क्रम अघि बढाए । अङ्ग्रेजको 'लडाऊ र शासन गर' भन्ने नीतिले नै भारत विभाजन हुने आधार खडा गरेको थियो । सङ्कट साँच्चिकै अगाडि आएपछि भारतको एकता जोगाउन बेलायतले ध्यानै दिएन ।

झन्डै ६० वर्षअघि अन्य भूभागमा अनुभव गरिएको राजनीतिक विभाजन र त्यसले सुरु गरेको हिंसात्मक घटनाक्रमका बारे हामी नेपालीलाई केको चासो ? सरसर्ती हेर्दा छैन, तर नेपाली समाज र राज्यव्यवस्थालाई पुनःसंरचना गर्ने क्रममा यो इतिहासको पाठ निकै सान्दर्भिक बन्न पुगेको छ । नेपालमा पनि सयौँ वर्षदेखि एक-अर्काका छिमेकीका रूपमा बसोबास गर्दै गरेका दुई होइन, थुप्रै समुदायहरू छन् । इकवालले व्याख्या गरेको जस्तै यी समुदायहरूबीच पनि तनाव नभएको होइन, तर तीबीच रहेको अन्तर्सम्बन्धले भाषा, सङ्गीत, कला र साहित्यमा विविध एवं सामूहिक पहिचानको प्रसङ्ग पनि सिर्जना गरेको छ । एउटा सभ्य, परिपक्व र शिक्षित समाजको दायित्व हो, विगतमा इँटा थपेर सहअस्तित्व झन् सृजनात्मक पार्नु, न कि भविष्यका नेपाली चिन्तकले इकवालले गरेको जस्तै अन्यथा हुन सक्थ्यो भन्ने तर्क गर्नुपर्ने स्थितिमा पुग्नु ।

के नेपाली वर्तमान यस्तो सम्भावनाबाट मुक्त हुने बाटोमा छ ? हिंसा नै राजनीतिक उद्देश्य हासिल गर्ने माध्यम हो भन्ने शोचमा जकडिएको वर्तमान घटनाक्रमले यो प्रश्नको सकारात्मक उत्तर दिन असजिलो पार्दछ । माओवादीसित सम्पन्न शान्ति सम्झौतापछि पनि नेपालको तराई र पहाडमा हिंसा जारी छ, निर्दोषले ज्यान गुमाउँदै छन्, तराईका हिंसाका घटनामा होस् या काठमाडौँमा भएको बम विस्फोटमा । अझ २००७ सेप्टेम्बरमा भएको कपिलवस्तुको हिंसामा जातीय रङ देखियो । सो रोक्न राज्य, सुरक्षा निकाय, राजनीतिक पार्टीहरू र नागरिक समाज किंकर्तव्यविमूढ एवं लाचार देखिए । नेपालमा चल्दै गरेको बृहत् 'राजनीतिक योजनाको' छायामा यस्ता घटनालाई 'रेजिडुयल' हिंसा भन्दै असंवेदनशील बन्नु ऐतिहासिक भूल हुनेछ । यस्ता घटनाबाट प्रभावित परिवारले जीवनभर बिर्सन नसकिने पीडा र वेदना भोग्ने अन्यत्रको अनुभवले बताउँदछन् । मानव-इतिहासको अनुभवबाट नसिक्ने व्यवहार थुप्रै भेटिन्छन् । नेपाल यस हिसाबले अपवाद रहोस् । अन्यथा, जातीय हिंसाको डढेलोबाट नेपाली समाज र राष्ट्र बल्न थाल्नेछ ।

धर्मनिरपेक्षता र राजनीति

इकवाल भन्दछन्– "म सेकुलर हुँ । सेकुलर हुनुको अर्थ अधर्मी वा धर्मविरोधी होइन । सेकुलर राज्यमा कानुनको निर्माण कुनै औलोकिक आज्ञाका आधारमा नगरी समाजका आवश्यकताअनुसार गरिन्छ । कानुनका अगाडि सबै बराबर हुन्छन्– ख्रिस्तान, हिन्दू, मुसलमान । यस हिसाबले इजरायल सेकुलर राष्ट्र होइन न त पाकिस्तान, तर संयुक्त राज्य अमेरिका हो ।" प्रजातन्त्रलाई इकवाल समानता, सङ्गठित हुने स्वतन्त्रता, आलोचनात्मक विचार र शासकको नागरिकप्रति जवाफदेहीको सम्मिश्रण मान्दछन् । उनको हिसाबले समाजवादमा सम्पत्तिको नियन्त्रण राज्य वा कर्पोरेसनको नभएर जनताको हुन्छ ।

इकवालका अनुसार सयौँ वर्षअघिका घटना (मन्दिर/मस्जिद) ठीक गर्ने भन्ने (गलत) कार्य भारतको सोमनाथ र अयोध्यामा रहेका मन्दिर भत्काएर गरियो । इकवाल भन्दछन्– "प्रत्यक्ष संलग्न नभए पनि भत्काइने कार्य भइरहँदा राज्य चुप रह्यो ।" धर्म र राज्य-सञ्चालनबीचको दायित्व कसरी फरक राख्ने भन्ने प्रश्न वर्तमान विश्वको तनावमा प्रतिविम्बित छ । नेपाल पनि यो तनावबाट मुक्त छैन । इकवालकै तर्क मान्ने हो भने धर्मनिरपेक्ष देशको सरकारप्रमुख धार्मिक अनुष्ठानमा औपचारिक रूपमा सहभागी हुनु हुँदैन । धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र घोषणा भएपछि नेपालमा सरकार र धर्म भिन्न राख्नु र फरक छ भन्ने देखाउनु सही सुरुवात हुन्थ्यो । भोटोजात्रा, श्रीकृष्ण जन्माष्टमी र वसन्तपञ्चमीका दिन राजाले अख्तियार गर्ने गरेका प्रथामा सहभागी हुन आवश्यक नहुने परम्परा प्रधानमन्त्रीले सुरु गर्न सकेनन्, न त परिवर्तित सन्दर्भमा धार्मिक अनुष्ठानमा सरकारप्रमुखको उपस्थिति जरुरी नहुने मान्यता धर्मगुरुहरूले जारी गर्न सके । आस्था राख्नेहरूलाई सहभागी हुन आह्वान गरेर अनुष्ठान सम्पन्न गर्न सकिन्थ्यो, भएन । नेपाली समाजशास्त्री सुधीन्द्र शर्मा भन्दछन्– "नेपाललाई धर्म निरपेक्ष राष्ट्र घोषणा गर्नु एउटा राजनीतिक निर्णय थियो । तत्पश्चात् सो निर्णयको व्यावहारिक कार्यान्वयन गर्न नसकेको अवस्थाले यो अवधारणा एउटा टोकनिजमको रूपमा रहन पुगेको देखिन्छ ।" कर्मकाण्डीय परम्परा धान्दै आधुनिकीकरणको बाटोमा लाग्दै गरेको नेपाली समाजको अगाडिको यात्रा सजिलो देखिँदैन ।

धर्मनिरपेक्ष राष्ट्र घोषणा भएपछि नेपालमा सरकार र धर्म भिन्न राख्नु र फरक छ भन्ने देखाउनु सही सुरूवात हुन्थ्यो । भोटोजात्रा, श्रीकृष्ण जन्माष्टमी र वसन्तपञ्चमीका दिन राजाले अख्तियार गर्ने गरेका प्रथामा सहभागी हुन आवश्यक नहुने परम्परा प्रधानमन्त्रीले सुरु गर्न सकेनन्, न त परिवर्तित सन्दर्भमा धार्मिक अनुष्ठानमा सरकारप्रमुखको उपस्थिति जरुरी नहुने मान्यता धर्मगुरुहरूले जारी गर्न सके ।

मार्क्सको धरोहर

सन् १९९८ मा कम्युनिस्ट घोषणापत्र सार्वजनिक भएको १ सय ५० वर्ष पुग्यो । त्यसै वर्ष कार्ल मार्क्सको धरोहरबारे इकवालले आफ्ना भनाइ राखेका थिए । उनकै शब्दमा– "पहिलो, मार्क्सले हाम्रो ध्यान गरिब र कर्मजीवीहरूतिर पुऱ्याए । दोस्रो, मार्क्स र एङ्गेल्सले पुँजीवादी विकास र पुँजीवादी प्रणालीको शोषक र पेलाहा तौरतरिकाबारे सावधान गराए, व्याख्या गरे । पुँजीवाद प्रशस्त दऱ्हो र गतिशील प्रणाली हो । पुँजीवाद हारेको छैन, न त परिवर्तन भएको छ । मार्क्सले वास्तवमा यो निरन्तर हुन्छ भन्ने तर्क गरेका थिए, तर पुँजीवाद एक अत्यन्त अन्यायी प्रणाली हो भन्ने वास्तविक तथ्य हट्दैन । हाम्रो चुनौती पुँजीवादका नराम्रा पक्ष कसरी कम गर्ने भन्ने पत्ता लगाउने हो । चुनौती अझै रहेको छ र यो चुनौती उठाउने कार्ल मार्क्स पहिला थिए ।"

मानव इतिहास एक थरीले अर्कालाई तिरष्कार गर्ने व्यवहारले भरिएको छ । मार्क्सले हामीलाई सामाजिक र ऐतिहासिक वास्तविकता विश्लेषण गर्ने नयाँ विधि दिए । मार्क्सको दर्शनले शिक्षितवर्गको ध्यान अरू थरीका– गरिब, कर्मजीवी, थिचिएका, बेसहारा, कमजोर र सीमान्त तप्काका बारे सकारात्मक हिसाबले खिच्यो । केही बौद्धिक, धेरै शिक्षित र विद्यार्थीहरूले आफू मात्र होइन, सबैका लागि सकारात्मक परिवर्तन आवश्यक छ भन्दै मार्क्सले व्याख्या गरेका वास्तविकता बुझ्नु आफ्नो नैतिक र बौद्धिक दायित्व ठाने । इतिहासमा यस्तो पहिले भएको थिएन । नयाँ संस्कार सुरु भएपछि साहित्य, कला र चलचित्रमा नयाँ सिर्जनाको प्रस्फुरण भयो । मानववादी दृष्टिकोण अगाडि आयो । इकवालका अनुसार मार्क्सअघि यस्ता दृष्टिकोण धार्मिक व्यवहारसित मात्रै जोडिएका थिए । साझा असलबारे सोच्ने विद्वत्ता सुरु गर्न मानवसमाजले प्रेरणा पायो । यो ठूलो साह्रै ठूलो उपलब्धि हो ।

कम्युनिस्ट घोषणापत्र सार्वजनिक भएको १ सय ५० वर्ष गाँठको सन्दर्भमा (पूर्वी युरोप र सोभियत सङ्घमा भएको) असफलता निर्दयी भएर सिर्जनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्नु आवश्यक भएको इकवाल तर्क गर्दछन् । उनको भनाइ छ– "मैले घमन्ड गरेको होइन, मेरा लेखहरूमा यो उल्लेख छ, सन् १९७२-७३ मै म सोभियत प्रणाली असफल हुने निष्कर्षमा पुगिसकेको थिएँ ।" इकवालका अनुसार यसका दुईवटा कारण थिए– "सोभियत सङ्घका नेताहरूले आधारभूत आर्थिक सिद्धान्तलाई बेवास्ता गरे, प्रजातान्त्रिक शासन-व्यवस्था बिर्से । प्रजातान्त्रिक विधिविना आधुनिक समाज चल्न सक्दैन । असफलता केही हदमा मार्क्स र एङ्गेल्सको पनि हो । मार्क्स आफूलाई वैज्ञानिक हुँ, प्रोफेट होइन भन्थे । भविष्य कस्तो हुन्छ, उनी भन्न सक्दैनन् । वैज्ञानिकको नाताले हेर्न सकिने विषय मात्रै उनी विश्लेषण गर्न सक्दछन् । मार्क्सले ठीकै तर्क गरेका थिए । तर परिवर्तनको परिकल्पनामा लागेकाले भविष्यबारे सोच्ने जोखिम पनि लिन सक्नुपर्दछ । मार्क्सले साम्यवादको ढाँचाबारे केही भनेनन् । बरु उदारवादीहरूले यस्तो परिकल्पना राम्ररी गरेका छन् । ठूलो असफलता लेनिनको रह्यो । उनले परिकल्पना गरेको प्रजातान्त्रिक केन्द्रीयवाद धेरै नै केन्द्रीकृत भयो, प्रजातान्त्रिकभन्दा । ह्वाइट क्रान्ति, गृहयुद्ध, सोभियत क्रान्तिमा आक्रमण, खडेरी जस्ता जति कारण प्रस्तुत गरे पनि सोभियत नेताहरू असफल रहे । विभिन्न कारणले केन्द्रीकरण गर्नुपऱ्यो भन्नु त अमेरिकी प्रशासनले आतङ्कवादका कारण नागरिक स्वतन्त्रता आवश्यक छैन भने जस्तो भयो ।" आलोचनात्मक

दृष्टिकोणका कारण इकवाल लामो समयसम्म सोभियत सङ्घ भ्रमण गर्नबाट वञ्चित गरिए । गोर्भाचोवले ग्लास नोस्त सुरु गरेपछि मात्रै उनले सन् १९८९ मा मस्को युनिभर्सिटीमा आफ्नो धारणा राख्ने मौका पाएका थिए ।

नेपालका प्राध्यापक चैतन्य मिश्रले पनि इकवालको जस्तै विश्लेषण गरेका थिए १९९८ तिर । सोभियत सङ्घको विघटनपछि मार्क्सवाद असफल भएको हो ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा मिश्र भन्दछन्– "केही हदमा त्यो असफलता पनि हो । .... सोभियत सङ्घको पतन र मार्क्सवादको व्यावहारिक प्रयोगमा विकार आउनुमा दुई-चारवटा कुरा रहेका छन् । त्यहाँ नोकरशाहीतन्त्र निकै शक्तिशाली भयो, सेना निकै शक्तिशाली भयो तर जनता शक्तिशाली भएनन् । सरकार र पार्टीका नेताहरू शक्तिशाली भए तर जनताको भूमिकाबारे मार्क्सवादले जे सोचेका थिए, त्योचाहिँ न्यूनीकरण हुँदै गयो । पार्टीले एकछत्र शासन गऱ्यो । पार्टीको शासन टिकाउनका लागि नोकरशाहीतन्त्र र सेनाले ठूलो भूमिका खेले, तर जनताले थोरै भूमिका खेले ।" प्राध्यापक मिश्रको विश्लेषणले सङ्गठित नेपाली वामपन्थी राजनीतिक धारमा प्रवेश पाउन झन्डै १0 वर्ष कुर्नुपऱ्यो ।

नेकपा एमाले पार्टीको साङ्गठनिक संयन्त्रभित्रै कार्यरत राजनीतिकर्मी घनश्याम भुसालले आफ्नो पुस्तक *आजको मार्क्सवाद र नेपाली क्रान्तिमा* यस्तै विश्लेषण गरेका छन् । पुस्तक लेख्न सुरु गरेपछि यस समीक्षकलाई उनले भनेका थिए–"मार्क्सले अघि ल्याएको दर्शन सबैको असल होस् भन्ने थियो । यस्तो मान्यताले निर्देशित हुँदाहुँदै पनि यस दर्शनप्रति धेरैको चाख नभएको देख्दा म छक्क परेको छु । यस्तो किन भयो भन्ने प्रश्नले मलाई घोचिरहेको छ । र, मैले बुझेका सिद्धान्त फर्केर हेर्ने प्रयास सुरु गरेको छु ।" पुस्तकमा भुसाल लेख्दछन्– "कम्युनिस्ट पार्टीको नाममा सामाजिक-जनवादबाट आफूलाई अलग राखेर क्रान्ति र पार्टीको शुद्धता रक्षा गर्न थालिएको त्यो प्रयास क्रमशः केन्द्रीकृत हुँदै गयो र सर्वाधिकार सम्पन्न नेतृत्व स्थापित गरेर कार्यकर्ता, जनता तथा समाजमाथि कम्युनिस्ट पार्टी र त्यसको नेतृत्व खडा हुँदै गयो । यसरी कम्युनिस्ट पार्टीहरू व्यापक र समायोजकभन्दा सङ्कीर्ण र एकलकाँटे बन्ने परिस्थिति बन्यो ।"

पूर्वीयवाद

पूर्वीयवादबारे पनि इकवालले आफ्नो दृष्टिकोण राखेका छन् । उनको यो भनाइ प्रोफेसर एडवार्ड सइदले पूर्वीयवादबारे लेखेको पुस्तकमा केन्द्रित छ । सइदले अरब मध्यपूर्व खासगरी इस्लामको सेरोफेरोमा साम्राज्यवादी शक्तिको चासो पूर्ति गर्न ज्ञान निर्माण गरिएको हो भन्ने तर्क गरेकाबारे उनी भन्दछन्–"म यसलाई केही फरक ढङ्गले राख्दछु । ओरियन्टलिज्म पुस्तकबाट सुरु भएको साहित्यिक आलोचनादेखि नै सइदको सबैभन्दा ठूलो देन पश्चिमी सभ्यताको केन्द्रविन्दुमा साम्राज्यवादलाई राख्नु रह्यो । विगत ४ सय वर्षका पश्चिमी ऐतिहासिक, राजनीतिक साहित्य र साहित्यिक कृतिले सभ्यता र यसका आख्यान सृजना गर्न युरोपेली ज्ञानोदीपनको भूमिकालाई निकै महत्त्व दिन्छन् । साथै र्‍यासनलिज्म (हेतुवाद), प्रजातन्त्र र त्यसका मूल्य एवं उदारवाद जस्ता पक्षलाई ज्ञानोदीपनकै देन मान्दछन् । पश्चिमी सभ्यता उँभो लान साम्राज्यवादले खेलेको भूमिका उल्लेख नगर्ने परिपाटी देखिन्छ । पुस्तकमा सइदको तर्क पूर्वीयवादका बारे थिएन । उनको पुस्तक त ज्ञानको शक्तिसित, संस्कृतिको साम्राज्यवादसित र सभ्यताको विस्तारवादसितको सम्बन्धको व्याख्या हो । समस्याको चरित्र, सङ्गीत, साहित्य, कविता, राजनीति र इतिहास लेखनजस्ता पक्षमा पश्चिमी विस्तारवाद, आधिपत्य र साम्राज्यवादको अहम् भूमिका छ भन्ने उनले तर्क प्रस्तुत गरे, जसलाई आजसम्म कसैले चुनौती दिन सकेको छैन ।

नयाँ शासक

औपनिवेशपछिका राज्य (भारत र पाकिस्तान) ले नयाँ संस्कारको वैकल्पिक मूल्य स्थापना गर्न सकेनन् भन्ने तर्क गर्दै इकवाल भन्दछन्– "यी राज्य उपनिवेशका खराब उदाहरण हुन् । संरचना उही छ, केन्द्रीकृत शक्ति, पितृसत्तात्मक कर्मचारीतन्त्र, अनि सेना र जमिनदारबीचको साठगाँठ । तर नयाँ चुनौती देखिएका छन्, जुन पुरानो प्रणालीले सम्बोधन गर्न सक्दैन । उनका भनाइमा "उपनिवेशी राज्यको उद्देश्य सेवा दिने थिएन । यो त शोषण गर्ने र स्रोत काढ्ने व्यवस्था थियो । उत्तर उपनिवेशी व्यवस्था पनि फरक छैन । यस व्यवस्थाका बुद्धिजीवीवर्ग, बुर्जुवा– तेस्रो विश्वका सम्पत्ति हुने वर्ग– उपनिवेशी राज्य जस्तै गरिबप्रति सहानुभूति राख्दैनन् । उच्च-शिक्षा त चकनाचूरै भएको छ । शिक्षाले स्थानीय परिवेशसित परिचित, देशको चुनौती र आमनागरिकको चासोप्रति संवेदनशील तप्का तयार गर्न सकेको छैन । मध्यमवर्ग र बुद्धिजीवी आमनागरिकको समस्याबाट अनभिज्ञ छन् । आफ्नो देशका गरिबहरूबाट पृथक् बन्न पुगेका धनीहरू मेट्रोपोलिस (पश्चिमका वित्तीय, सैनिक र राजनीति शक्तिको नियन्त्रणमा भएका सहरी केन्द्र) सित जोडिएका छन् । सबै थरी पढ्न अमेरिका जान चाहन्छन्, यो ठीक स्थिति होइन । इकवाल आशा गर्दछन्, यो स्थिति परिवर्तन हुनुपर्दछ । इकवालले इङ्गित गरेका सबै अमेरिका पढ्न जाने परिवेश सत्य हो तर पश्चिमी शिक्षालयमा अध्ययन गर्ने प्रथालाई नराम्रै मान्न भने सकिन्न । यद्यपि हाम्रो तिरको शिक्षा स्तरीय हुनुपर्दछ भन्नेबारे दुईमत छैन ।

मध्यमवर्ग र बुद्धिजीवी आमनागरिकको समस्याबाट अनभिज्ञ छन् । आफ्नो देशका गरिबहरूबाट पृथक् बन्न पुगेका धनीहरू मेट्रोपोलिस (पश्चिमका वित्तीय, सैनिक र राजनीति शक्तिको नियन्त्रणमा भएका सहरी केन्द्र) सित जोडिएका छन् । सबै थरी पढ्न अमेरिका जान चाहन्छन्, यो ठीक स्थिति होइन । इकवाल आशा गर्दछन् । यो स्थिति परिवर्तन हुनुपर्दछ ।

इकवाल पनि अमेरिकामै पढे, दीक्षित भए, त्यहीं अध्यापन गरे लामो समय । पश्चिमी सरकारका नीतिका प्रखर आलोचक भएर निस्के । सन् १९६५ मा हिन्द चीनमा युद्ध चुलिँदै थियो । अमेरिकामा बस्दै गरेका इकवाल युद्धविरोधी आन्दोलनमा सरिक भए, विरोधमा लेख लेखे । एक दिन फेडरल ब्युरो अफ इन्भेस्टिगेसन (एफ. बी. आई.) का दुई एजेन्टहरू उनलाई भेट्न आए र प्रश्न गरेछन्– "पाहुना भएर बसेको देशको आलोचना गरेर हिँड्नु हुँदैन भन्ने तपाईंलाई लाग्दैन ?" उनले जवाफ दिएछन्– "म अमेरिकी नागरिक होइन, तर म कर तिर्छु । मलाई लागेको थियो, अमेरिकी प्रजातन्त्रको आधारभूत सिद्धान्त हो– प्रतिनिधित्व छैन भने कर तिर्नुपर्दैन । यस लडाइँमा मेरो प्रतिनिधित्व छैन । मेरा मान्छे, एसियाली मान्छेमाथि अहिले बमबारी गरिँदै छ ।" उनको जवाफले एफ. बी. आई. का एजेन्टहरू स्तब्ध भई केही नभनी फर्केछन् । अनुभव सम्झँदै इकवाल भन्दछन्– "अमेरिकी उदारवादबारे मैले केही बुझेँ । आलोचना स्विकार्ने पश्चिमी सभ्यताको सन्हानीय पक्ष हो ।" पश्चिमी समाजको जस्तै आलोचना खप्ने आचरण अन्यत्र भने देखिँदैन ।

इस्लामको दानवीकरण

पश्चिमी सभ्यताले इस्लामलाई शत्रु मानेको सन्दर्भबारे इकवाल भन्दछन्– "यो एकदम नयाँ प्रक्रिया होइन । दसौं शताब्दीमा पनि यस्तै भएको थियो । युरोपेली दृष्टिकोणबाट हेर्दा त्यो त्यति बेठीक थिएन किनभने त्यस बेला इस्लाम विस्तार हुँदै थियो । क्रुसेडको कालखण्डमा धार्मिक हिसाबले इस्लामको दानवीकरणको

प्रत्यक्ष अनुभव भयो। तत्पश्चात् फ्रान्सेली र बेलायती साम्राज्यवादको इस्लामसितको जम्काभेटमा पनि दानवीकरण भएको देखिन्छ।"

हाल चल्दै गरेको दानवीकरण तेस्रो सुनियोजित प्रयास हो। यसपल्टको प्रयास बढी सङ्गठित र निरन्तर छ। किनभने माध्यम परिवर्तन भएको छ, विभिन्न खाले सञ्चारमाध्यमका कारण। तर दानवीकरण गर्ने षड्यन्त्रै भएको छ जस्तो लाग्दैन। ठूला साम्राज्यवादी, खासगरी प्रजातान्त्रिक शक्तिले लोभ र शक्तिका आधारमा मात्रै अरूले आफूलाई मान्नुपर्ने गराउन सक्दैनन्। आफ्नो मूल्यमा अरूलाई सहमत गराउन आधुनिक साम्राज्यवादलाई सर्वमान्य औजार आवश्यक हुन्छ, हाउगुजी र उद्देश्य। बेलायतीहरूले 'गोरा जातिले निभाउनुपर्ने स्वपरिभाषित जिम्मा निभाए।' फ्रान्सेलीरूको उद्देश्य थियो– अन्यत्रकालाई सभ्य बनाउने। अमेरिकीहरूको उद्देश्य रह्यो– स्वतन्त्रताको पर्खाल ठडयाइराख्ने। त्यस क्रममा लड्नुपर्ने दुस्मन थिए– काला, पहेँला र राता जाति। हाउगुजी थियो र उद्देश्य पनि। यस्ता औजार सबैतिर मान्य भए।

शीतयुद्धको समाप्तिपछि उद्देश्यविहीन हुन पुगेको पश्चिमी शक्तिको नयाँ उद्देश्य बन्यो मानवअधिकार। सयौँ वर्षसम्म ल्याटिन अमेरिका र अन्य देशका तानाशाहहरूलाई पक्षपोषण गर्ने शक्तिले मानवअधिकार रक्षाको कुरा गर्नु अचम्मलाग्दो व्यवहार थियो। चोम्स्की र हरमनले यस विडम्बनाबारे आफ्नो पुस्तक *द वासिङ्टन कनेक्सन र थर्डवर्ल्ड फ्यासिजम*मा लेखिसकेका छन्। हाउगुजी खोज्दै पश्चिमी समाज फेरि इस्लामतर्फ फर्केको छ। हाउगुजी बनाउने क्रम र उद्देश्य थोपर्ने ऐतिहासिक परिवेश भएको हुँदा यो दुरान एकदम सजिलो देखिन्छ।

विवादित थलो

इकवालका सबै भनाइ स्वीकार्य छैनन्। इन्ड्स नदी र फरक्कामा गङ्गा नदीको पानी बाँडफाँडबारे उनको टिप्पणी सतही खाले छ, तर दृष्टिकोणको भिन्नतालाई 'विवादित थलो' भन्न उनी रुचाउँदछन्। नोबेल पुरस्कार विजेता लेखक भी. एस. नायपालको *बियोन्ड बिलिफ, इस्लामिक एक्सकर्सन अमङ्ग द कनभर्ट पिपुल्स* नामक पुस्तकले गरेको पाकिस्तानको चित्रणप्रति प्रश्न गर्दै इकवाल आफ्नो दृष्टिकोण प्रस्ट गर्दछन्।

नायपालको प्रस्तुतिप्रति इकवालको ठूलो आपत्ति रहेको पाइन्छ। नायपालले पुस्तकमा जिया उल हकको सरकार भएको पाकिस्तानबारे ६० पृष्ठ खर्चेका छन्। नायपालसितको भेटमा इकवालले भनेछन्– "तपाईंले आफ्नो लेखमा सबै पाकिस्तानीले सरकारलाई सहयोग गरेका छन् भन्ने लेख्नुभयो। यो ठीक होइन, हजारौँले त्यो शासनको विरोध गरेका छन्। यस्तो लेख्नु तपाईंको जिम्मा हुन्थ्यो। पाकिस्तानका सबैजसो लेखक, कवि, कलाकारहरू जिया उल हकको शासनअन्तर्गत या त जेलमा थिए या देशबाहिर। तपाईंले, न्यूनतम यो विवादित थलो हो भन्नुभएको भए हुन्थ्यो।" इकवालका अनुसार नायपालले आलोचना सुन्न मन पराएनछन्। नायपालको पुस्तकको यो खण्ड इङ्गित गर्दै उनले भनेका थिए– "यो लेखन होइन। उनले लेख्ने काम बन्द गरे हुन्छ।"

वार्सीमियानका प्रश्नहरूको इकवालले दिएको उत्तरले उनको व्यक्तित्व ऐना जस्तै छर्लङ्ग पार्दछ : शिक्षित, सौम्य, मानवमुखी, निडर, ज्ञानी र जोसिलो। वर्तमान विश्वमा छाएको स्वछन्द बजारवाद, कर्पोरेसन एवं मेट्रोपोलिस नै ठीक छन् भन्ने हैकमी दृष्टिकोणसँग असन्तुष्ट कोही पनि स्वाभिमानी व्यक्ति आफूलाई उनको भनाइसित सहमत पाउँदछ।

अमेरिकाको बोल्डर सहरमा इकवालका सम्भाषण सुनिरहेका स्थानीय विश्वविद्यालयमा अध्ययनरत एक पाकिस्तानी विद्यार्थी सम्भाषण सकिएपछि इकवाललाई अनुरोध गर्न पुगेछन्– "मेरा लागि केही सुझाव दिनुहोस्।" ती हिजोआज लन्डनमा अध्यापन गर्दछन्। उनले हालसालै यस समीक्षकलाई बताएअनुसार इकवालले उनलाई तीनवटा सुझाव दिएका थिए। पहिलो, पश्चिमी सभ्यतामा औपनिवेशी र सो विरोधी दुई धार छन्। विरोधी धारसितको सहकार्य र सम्बन्ध बढाउनु उपयुक्त छ। दोस्रो, जहाँ बसे पनि आफ्नो समाज र देशवासीको समग्र मुक्तिका लागि सक्दो योगदान गर्ने उद्देश्य हुनुपर्दछ र तेस्रो, बौद्धिक जोखिम नउठाई त्यो सम्भव छैन।

बीसौँ शताब्दीका दक्षिण एसियाली चिन्तकले विश्वका समसामयिक विषयमा व्यक्त गरेका दृष्टिकोण वर्तमानका लागि पनि त्यत्तिकै उपयोगी छन् किनभने सन्दर्भ फरक भइसकेको छैन, बरु विषमता बढेको छ। ■

cho bllft df;d kl/jtgsf kefjl;t s;/L cgsn aGg eGg cWoog–cg;Gwfgdf ;nUg 5g .

पत्राचार :

सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था– नेपाल

पाटनढोका, ललितपुर • पोस्ट बक्स नं. ३९७१, काठमाडौँ • फोन नं. : ५५२८९११, ५५४२३५४

फ्याक्स : ९७७-१-५५२४८९६ • इमेल : iset@wlink.com.np

विविध पुस्तकहरुको समीक्षा गरी चौमासिक रुपमा मन्थन प्रकाशित हुन्छ। सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था–नेपालले यो प्रकाशित गर्दछ। 'मन्थन' मा प्रस्तुत विचारहरु लेखक स्वयंका हुन्, तिनले संस्थाको, सम्पादक वा सहयोगीहरुका धारणा प्रतिनिधित्व गर्दैनन्। कुनै पुस्तकको समीक्षात्मक विश्लेषण इच्छा गर्नुहुने पाठकहरुले समीक्षा लेख पठाउनुअगावै कृपया सम्पादन समितिका सदस्यहरुसित सम्पर्क गर्न अनुरोध गर्दछौं।

संयोजन र सम्पादन
अजय दीक्षित

सह–सम्पादन
दीपक ज्ञवाली
मधुकर उपाध्या
अनिल पोखरेल

विशेष सहयोगी
प्रशान्त अर्याल
टीकाराम शर्मा पौडेल
शिव बिसंखे

टाइप सेटिङ
सामाजिक र वातावरणीय परिवर्तन अध्ययन संस्था– नेपाल

व्यवस्थापन
मायानाथ भट्टराई
डेकप्रसाद अधिकारी

वितरण सहयोगी
विष्णुकुमार श्रेष्ठ
डिल्लीप्रसाद बराल

फिल्म स्क्यानिङ
डिजी स्क्यान प्रि-प्रेस

मुद्रण
फरम्याट प्रिन्टिङ प्रेस प्रा.लि.